

■■■ A LÉTEZÉS TUDATOSSÁGA ■

A racionális gondolkodás kialakulása – A létezés tudatossága – „Két lábon járó hazugság” – Mindennapi tudás – A tudás ismeretértéke – A tudatosság fokozatai – Az ősbűn és a szabad akarat – A fejlődés ellentmondásossága – Ésszerű és ésszerűtlen – Gondolkodás és csoportlojalitás – Ki irányítja gondolatainkat? – Hit és gondolat – Ideológia és tudás – Eszmék hálójában – Van-e univerzális tudás? – Az értelem vakfoltjai – Ideológiai harcok – Az ideológia alkonya – Az eszmék felcserélhetősége – A teremtés alapja – Ahogyan gondolkozol, olyanná válsz – A pozitív gondolkodás – A kanti „kiskorúság” fogalma – Hamis tudat – Racionalitás és globalizáció – Színfalak előtt – színfalak mögött – A gondolkodás kényszerpályái

A RACIONÁLIS GONDOLKODÁS KIALAKULÁSA

A modern világ létrejöttét és a racionális gondolkodás kialakulását sokan – köztük Max Weber is – a kapitalizmus kialakulásához kötik. Eszerint a kapitalizmus együtt járt a racionális gondolkodással. A racionalitás a bürokratikus intézményekben, az ésszerű termelésben és tökeelszámolásban, a jog racionalizálásában mutatkozik meg elsősorban. Az intézményes rend kialakulása és a viselkedés szabályozása hosszú történelmi folyamat eredménye, mely együtt járt az erőszak állami monopolizálásával, illetve a konfliktusmegoldó viselkedés kontrollálásával. A közvetlen fizikai erőszakról való lemondás, az érzelmek feletti uralom teremtette meg a civilizáció alapjait. Ebben a folyamatban a „modern társadalom” és a racionálisan gondolkodó ember, „a modern személyiség” egyidejűleg, egymást feltételezve és támogatva jött létre.

A társadalom szerkezetében és/vagy az emberek viselkedésében bekövetkező változások kölcsönhatása fennállt korábban is, és fennáll azóta is. Ez a folyamat a későbbiek során a társadalom differenciálódásában, részrendszerek létrejöttében, cselekvési szférák megjelenésében, önálló logikák és tudatformák kialakulásában mutatkozott meg.

A modern (racionális) észjárás mindent az érdek, a cél-eszköz, a haszon szempontjából közelít meg, az általános erkölcsi értékek, hagyományok, etikai megfontolások mint vezérlőelvek kevésbé érdeklik. Ezzel együtt fokozatosan gyengül a modern ember meggyezésre való készsége. Az egymástól fokozatosan elkülönülő,

A modern világ létrejöttét és a racionális gondolkodás kialakulását sokan a kapitalizmus kialakulásához kötik.

egymással mindinkább szembe kerülő individuumok saját érdekeik szem előtt tartásával igyekezzenek boldogulni, tekintet nélkül mások érdekeire.

A modernség nem zárult le, hanem éppen ellenkezőleg, folyamatban levő, igazán még meg nem valósult „terv”. A jövő emberét állítólag kizárólag csak a siker érdekli majd. A sikerorientáltságnak máris tanúi lehetünk, az erőszakos individualizmus egyre erősebb kontúrokkal rajzolódik ki. Ez a folyamat valamikor a felvilágosodással vette kezdetét. A felvilágosodás korában az ember mintegy kinőtte „kiskorúságát”, a tekintélyre (másokra) való hagyatkozást úgymond felváltotta az ész használata, vagy legalábbis az arra való hivatkozás. A korszellem az ész diadalaként ünnepelte az egyéni törekvések megjelenését, és könnyedén maga mögött kívánta hagyni az ember társadalmi meghatározottságait, közösség iránti kötelezettségeit.

A korszellem az ész diadalaként ünnepelte az egyéni törekvések megjelenését, és könnyedén maga mögött kívánta hagyni az ember közösség iránti kötelezettségeit.

Az új gondolkodásmód és érzésvilág alkalmas volt arra, hogy racionális alapokra helyezze a gazdaságot és a társadalmi intézményeket, ugyanakkor nagy eróziókat tettem ki az emberi kapcsolatokat és a társadalom morális alapjait. A modernség így nemcsak a racionális gondolkodást jelenti, hanem a társadalom atomizálódását, az együttélés morális alapjainak a széthullását is. A gazdaság és a kultúra, az anyagiak és a szellemiek között mély törésvonal, mondhatnánk szakadék jött létre. Nos, ez a szakadék az, ami az atomizálódott társadalmak mind magányosabbá váló emberét szorongással tölti el, és elnyeléssel fenyegeti.

A modern társadalom legkisebb egysége immár nem a csoport, nem a család, a törzs, a rokonság, a település vagy a nemzet, hanem az individuum, aki kiléphet kötöttségeiből, hátat fordíthat mindennek és mindenkinek. Gyakran meg is teszi, ki is lép a siker, a meggazdagodás, a társadalmi felemelkedés reményében. A társadalmi karakterváltozások, a mindennapi élettörténetek, az életstílus átalakulása, a kapcsolatok fellazulása, az új szerelemformák megjelenése, a hatalmi struktúrákkal való szembenállás, az új gondolkodásmódok és valóságfelfogások mind erről tanúskodnak.

Ezzel együtt a modern világ tele van ellentmondásokkal. A modern individuum nemcsak másokkal, hanem gyakran önmagával is konfrontálódik. A tradíciók, kényszerek és kötöttségek elutasításával hovatovább önmaga számára jelenti a legnagyobb veszélyforrást. A gondolkodás rövidzárlataiból, a veszélyérzet hiányából látnivaló, hogy a modern ember magában hordozza ellentmondásosságát. Keverednek benne a régi és új tapasztalatok, a szeretethiány és az



ambíciók, minden téren szabadságot akar magának, közben nem veszi észre, hogy a közösség rombolásával önmagát is rombolja.

Ebből a helyzetből nincs meggyőző kivezető út. Az ész, amelyre a modern ember olyannyira büszke, nem nyújt a sikeres (és egészséges) élethez biztos eligazítási alapot. Napjainkra kitűnt, hogy az élet addig volt igazán élhető, amíg az ember másokra, az emberek közötti viszonyokra, szokásos reakciókra, a kölcsönös bizalomra számíthatott.

A modern individuum azzal áltatja magát, hogy „lerázta magáról láncait”, holott csak a szociális védőhálót tépte szét, ami valamilyen biztonságot jelentett a számára. Attól, hogy az individuum „lerázta magáról láncait”, a világ semmit sem változott: a valós gondok – a társadalmi hierarchia, a hatalom, a javak igazságtalan elosztása – nem tűntek el, minden maradt. A láthatatlan falak továbbra is ott vannak, ahol voltak. És egyre magasabbak.

Az emberek változnak, de nem a felvilágosodással megjelent eszmék és remények megvalósulásának az irányában. A sokasodó problémák egyre gyakrabban szembesítenek bennünket ezzel a kijózanító tényállással. Ez a magyarázata annak a paradox helyzetnek, hogy az eszére oly büszke ember rég letűnt korok letűnt ideológiáihoz tér vissza, szektákba tömörül, káros szenvedélyekbe menekül, csak-hogy ne kelljen önmagával – társtalanságával, életének ürességével és nyomasztó életérzésével – szembenéznie.

Marad a pénz, a hatalom, és immár a társak nélküli vágyakozás az értelmesebb élet iránt. A tradicionális kultúra, amely megpróbált értelmet adni az emberek életének, reménytelenül összetört, helyét elfoglalták a megvalósíthatatlan vágyak és az unalom.

A LÉTEZÉS TUDATOSSÁGA

Otto Rank egyik 1926-os előadásában úgy fogalmazott, hogy a neurózis oka a létezés maga. Az ember szorong, mivel pszichikus élete van. A neurózis kérdésköre eszerint a lét tudatosságának a problémája. Hosszan tartó rossz érzésünk egyedi mivoltunkból, éntudatunkból, másoktól való különbözőségünkől fakad, írja.⁷⁷

Pszichoanalitikus értelemben a „létezés fájdalma” magának a tudatosságnak a következménye, a tudattal és akarattal rendelkező egyén éntudatának a sajátossága. Annak felismerése, hogy akaratunk ellenére rejtélyes módon beleszületünk a világba, aztán akaratunk ellenére „kivet belőle” bennünket a halál. Az ember képtelen meg-

...az eszére oly büszke ember letűnt korok ideológiáihoz tér vissza, szektákba tömörül, káros szenvedélyekbe menekül, csak-hogy ne kelljen önmagával – társtalanságával, életének ürességével – szembenéznie.

⁷⁷ Otto Rank: *A Psychology of Difference: The American Lectures*. Princeton, 1996, Princeton University Press, 124.



békélni azzal a tudattal, hogy „halálra született”, így saját élete is megmagyarázhatatlan marad számára. Ahhoz, hogy élni tudjunk, el kell fojtanunk magunkban a ránk váró halál gondolatát. Ez az elfojtásoknak köszönhetően ideig-óráig többnyire sikerül, ámde ezzel együtt megdöbbenő módon hajlamosak vagyunk megfélekedezni arról is, hogy élünk. Megfélekedzünk a létezés (és elmúlás) tényéről. Arról, hogy jelenlétünk csupán egy pillanat a Földön, amely céltalanul járja a maga útját a hideg és végtelen galaxisban. Ez minden szorongásunk és fájdalomunk legmélyebb forrása.

Minden későbbi félelmünk erre a pszichológiai konfliktusra vezethető vissza: a nemlét és a lét gondolatának feloldhatatlanságára. Kevesen vannak, talán csak a legnagyobb művészek, filozófusok, tudósok, akik képesek hosszan elviselni a létezés tudatosságának hatalmas terhét – írja Robert Kramer Rank pszichológiai felfogását elemző tanulmányában.⁷⁸ A többiek önmagukat és az önmagukon kívüli világot illetően sötétségben élnek. Freud és követői a pszichoanalízis lényegét abban látták, hogy segíti az embereket a megvilágosodásban, az intellektuális belátásban, amely egyben a gyógyulást is jelenti a zavarodott tudatú emberek számára.

Ez a törekvés azonban tévedésnek bizonyult. Először is nem az intellektuális belátás hiányzik ahhoz, hogy jól érezzük magunkat a világban. Sokan éppen attól szenvednek, hogy túlságosan is tudatában vannak önmaguknak. Maga Rank is úgy vélekedett, hogy még több tudatossággal terhelni őket, amire az analitikus terapeuták törekcsenek, csak tetézi a bajt, ront a szorongók, a betegségbe menekülők állapotán. Amire az embernek szüksége van, az egy olyan érzelmi állapot, amely elég intenzív ahhoz, hogy enyhítse a kínzó éntudatosságot.⁷⁹

Az éntudatosság kérdése az individualizmus térhódításával vált egyre nyomasztóbbá és megoldhatatlanabbá. Korunk embere bizonyos vonatkozásban túlságosan is sokat tud önmagáról és a világról ahhoz, hogy a magányosságából származó szorongást, a halálfélelmét sikeresen elfojthatná. Más vonatkozásban sötétben tapogatózik. Ahhoz, hogy megtalálja lelki nyugalma, nem az intellektuális belátás, hanem az érzelmi élmény, a másokkal (közösséggel) való érzelmi kapcsolat hiányzik. A modern társadalmak embere attól szenved, hogy a végleges illúziótlanság állapotába került. Immár sem az igazság, sem az illúzió nem elégséges ahhoz, hogy jól érezze magát a bőrében, mert – ahogyan Rank fogalmaz – „nem képes elviselni önmagát mint másoktól különböző egyént”.⁸⁰

Amire az embernek szüksége van, az egy olyan érzelmi állapot, amely elég intenzív ahhoz, hogy enyhítse a kínzó éntudatosságot.

⁷⁸ Robert Kramer: Otto Rank és „a dolog”. *Thalassa*, 1999. 2–3. 206–226.

⁷⁹ l. m. 219.

⁸⁰ Uo.



Mai ismereteink alapján Rank zseniális meglátását talán azzal egészíthetnénk ki, hogy az emberek (elsősorban a lelki betegek) nem általában az éntudatosságtól, a túlzottan erős önelemzéstől szenvednek, hanem a társtalanságtól, közösségi gyökereik elvesztésétől, attól az alaphelyzettől, ami a modern társadalmat jellemzi.

„KÉT LÁBON JÁRÓ HAZUGSÁG”

De baj van a tudással is. Nietzsche *A történelem hasznáról és káráról* című művében a felhalmozott tudásról úgy beszél, mint „az ismeretek gazdag, összefüggéstelen tömkelegéről”, mely a könyvnyomtatásnak köszönhetően immár egyre szélesebb tömegek számára hozzáférhető. Elvileg ezek az ismeretek a kiművelt emberfők számára elsajátítandók, valójában ennek a kíváncsúnak senki sem tud megfelelni. Mindannyian csak az ismeretek töredékével rendelkezünk, az sem válik bennünk mindig benső, koherens ismeretrendszeré. Talán nem is rendezhetők ezek az ismeretek egységes keretbe, így szükségszerűen kaotikus sokféleségben vannak bennünk jelen, már amennyi ismeretre egyáltalán szert teszünk.

Nemcsak hogy nem tudjuk elrendezni magunkban a sokféle tudást, hanem azok veszélybe is sodorják éünket, hiszen a sokféle tudásanyag gyakran ellentmondásban, „harcban” áll egymással. A modern lélek így „kaotikus belvilág”, mondja Nietzsche, olyan, mint egy „viharos és harci zajtól zengő ház”. A elsajátított tudástömeg többnyire ellentétben áll az ember „természetével”, mivel elfojtja, háttérbe szorítja, megsemmisíti az „ösztönöket”. Nietzsche ezt úgy érti, hogy az ember tudása és önismerete absztrakciókon, sémákon, konvenciókon nyugszik, nincs összhangban a konkrét hús-vér emberek személyes életével és szükségleteivel. Így aztán, szándékunk ellenére, a „belsővé tett” tudástömeg révén, gyakran „két lábon járó hazugsággá” válunk.⁸¹

Ahhoz, hogy az önmagunknak való hazudozást feladjuk, és „igaz-zá váljunk önmagunk számára”, releváns tudásra lenne szükségünk. Elvileg kognitív autonómiával rendelkezünk, tudásunk azonban, amit a kultúra által diktált hazugságok „szemétdombján” szedünk fel, kaotikus, megosztott, ellentmondásokról terhelt.

Nietzsche kultúrára vonatkozó kritikai észrevételei ma sokkal relevánsabbak, mint saját korában voltak. Ma a minták, konvenciók, utánzások, áltatások kényszerzubbonyában élünk. Szándékos befolyásolásnak, megtévesztésnek, manipulációnak vagyunk kitéve.

...az ember tudása absztrakciókon, sémákon, konvenciókon nyugszik, nincs összhangban a konkrét hús-vér emberek személyes életével. Így aztán a „belsővé tett” tudástömeg révén, gyakran „két lábon járó hazugsággá” válunk.

⁸¹ Katona Gábor: Könyveliség és pszichoanalízis. *Thalassa*, 1999, 2–3. 189–205.



Azt is mondhatnánk, hogy szellemi erőszak áldozatai vagyunk valamennyien. Nemcsak arról van szó, hogy a sokféle tudás, hagyomány elsajátítása eredményeként énünk zilálttá, gondolkodásunk ellentmondásossá válik, hanem valóságos harc dül a lelkünkben, ha állást kell foglalnunk valamilyen ügyben. Az én belső megosztottságának következményei ma sokkal súlyosabbak, mint voltak az 1873-as év végén, amikor Nietzsche papírra vetette gondolatait.

MINDENNAPI TUDÁS

Nincs általában vett, konkrét emberektől elvonatkoztatott tudat és tudás. A tudat az élethelyzetekből adódóan mindig valamire irányul, konkrét tartalma van. Irányultságában és tartalmában a valóság sokfélesége tárul fel. A valóság sokfélesége ellenére a valóságnak van egy kitüntetett formája, amely mindig jelen van tudatunkban, amelyben leginkább kiismerjük magunkat, amit természetesnek, magától értetődőnek tartunk – ez a mindennapok valósága. Nem a mindennapok valósága általában, bármely személy vonatkozásában, hanem a mi életünk mindennapi valósága. Noha ez a valóság tőlünk függetlennek látszik, olyannak, amely előttünk is létezett, és utánunk is létezik majd, ez mégis a mi személyes valóságunk, amennyiben a saját érzékszerveinkkel észlelt, saját tapasztalataink által meghatározott valóság. Ebben a valóságban otthonosan mozgunk, cselekvéseinkkel befolyásolhatjuk, ez a mi valóságunk, a mi világunk. Egyedül ebben lehet némi bizonyosságunk.

Az ember érdeklődése elsősorban erre a valóságra, erre a világra irányul, amelyről ugyanakkor azt hiszi, hogy az mindenki más világa és valósága. És ez bizony számos félreértés és konfliktus forrása. A mi világunkban is jelen vannak mások, de nem saját belátásuk szerint, hanem a mi szereposztásunk által. Mi világunkban mi vagyunk a rendezők és a forgatókönyvírók, mások világában meg mások. Ahhoz, hogy szót értsünk egymással, ezeket a szereposztásokat és forgatókönyveket folyton egyeztetni kell embertársainkkal. Ennek eredményeként, noha a világaink nem teljesen azonosak, mindig találhatók közös érintkezési pontok, amelyek lehetővé teszik, hogy megértsük egymást, figyelembe vegyük egymás világlátását, életérzését, érdekeit, törekvését, akaratát. Ez az egyeztetett valóság addig problémamentes, amíg szokványos, begyakorlott, mindennapi dolgokról, rutinszerű tevékenységekről van szó. Saját valóságunkat azonban nem mindig, és főleg nem minden vonatkozásban könnyű összehangolni mások

A tudat az élethelyzetekből adódóan mindig valamire irányul, konkrét tartalma van. Irányultságában és tartalmában a valóság sokfélesége tárul fel.



gondolkodásmódjával, életidejével, törekvéseivel, akaratával. Az egyezkedés, amellyel voltaképpen egymás életének a tartalmát és folyamatát kívánjuk befolyásolni, néha fájdalmas. Olykor kényszernek vetjük alá egymást saját valóságunk szabályainak, szokásrendjének az elfogadására, vagy az ahhoz való igazodásra.

A TUDÁS ISMERETÉRTÉKE

A mindennapi életre vonatkozóan mindenki rendelkezik valamilyen tudással, tapasztalattal. A kérdés az, hogy adott helyzetben milyen tudásnak van hasznos ismeretértéke. A tudásról sokszor úgy beszélünk, mint valamilyen történelemfeletti értékről, amely kortól, helyzettől függetlenül az emberiség számára mindenkor eligazításul, mércéül szolgál. Valójában semmiféle tudást sem lehet felruházni abszolút értékkel. Nem lehet egyik vagy másik tudásformát kitüntetni, más tudásformánál magasabb rendűnek tekinteni. A tudás értéke mindig az adott helyzet függvénye. Hiába vagyunk matematikai zsenik, attól még az utcán elgázolnak bennünket, ha a közlekedési jeleket nem ismerjük. Otthonosan mozoghatunk a XXI. századi modern irodalomban, ez a jártasság azonban a vetésforgóra vonatkozó ismereteket nem helyettesíti. Az is nélkülözhetetlenül hasznos tudás, ha valaki a libát a kacsától meg tudja különböztetni.

A zavar az emberek fejében ott kezdődik, hogy már az iskolában sem mindig hasznosítható (releváns) tudásra teszünk szert, hanem abszolút normaként olyan ismeretanyaggal tömük a fejünket, amelynek csak egy adott világgép (és politikai rendszer) megerősítése szempontjából van szerepe, az élet élhetősége szempontjából azonban semmi értéke. A szocializmus építése során megesett, hogy az iskola egyfajta világgépre nevelt, otthon a családban viszont más világgépben gondolkodtak az emberek. Mindebből az következik, hogy önmagában véve, a konkrét élethelyzetektől elvonatkoztatott tudásról, valamiféle immanens tudás „evolúciójáról” nem beszélhetünk. A könyvtárakban gazdag ismeretanyag van felhalmozva, de korántsem mindenre vonatkozóan. A valóságban kizárólag annak a tudásnak van érvénye, amely a konkrét embereket érintő konkrét események irányításában, a veszélyek kontrollálásában hatalmat ad.⁸²

A tudásszerzésnek arra kell(ene) irányulnia, hogy felvértezze gondolkodásunkat az élet különböző szituációira, az események irányítására és a veszélyek kontrollálására. Ezzel szemben a rendelkezésünkre álló tudás jobbára apologetikus tudás, amely arra szolgál,

A tudás értéke mindig az adott helyzet függvénye. Hiába vagyunk matematikai zsenik, attól még az utcán elgázolnak bennünket, ha a közlekedési jeleket nem ismerjük.

⁸² A tudásszerzéssel kapcsolatos elkötelezettség és távolságtartás dilemmáját Norbert Elias (*A civilizáció folyamata*. Budapest, 1987, Gondolat) csak a tudósok, jelesül a társadalomtudósok megismerő tevékenységével kapcsolatban hangsúlyozza, meglátásai azonban általános érvényűek, magára a gondolkodásra is vonatkoznak.



hogy elkötelezetté tegyen bennünket egyik vagy másik társadalmi rendszer iránt. Magyarán szólva a tudás nem a javunkat, hanem épp ellenkezőleg, az ellenőrzésünket szolgálja. Már az iskolai oktatás során ellenőrzés alá kerül tudásunk és gondolkodásunk, de a későbbiek során sem könnyű szert tenni értékmertes, pontosabban saját javunkat szolgáló tudásra.

A gondolkodást befolyásoló erőkkel kapcsolatban nemcsak a hatalomra, pártokra, vallásra, ideológusokra kell gondolnunk, hanem mindenféle társas kapcsolatra. Abból a természetes helyzetből adódóan, hogy különböző családoknak, csoportoknak, rétegnek, osztálynak, rendnek, nemzetnek a tagjai vagyunk, szükségképpen más embereknek a befolyása alá kerül gondolkodásmódunk. Ez a befolyásolás, tekintettel a modern társadalom bonyolult viszonyaira, igen heteronóm. Egy időben különféle csoportoknak a tagjai vagyunk, bármennyire igyekezzünk is ezek befolyásától távol tartani magunkat, csak bizonyos korlátok között tehetünk szert autonóm gondolkodásra. Minden csoportnak, közösségnek megvannak a maga hittételei, kanonizált értékei, amelyek ránk is vonatkoznak. Ha ezeket a normákat megszegjük, szembe kerülünk a csoporttal, adott esetben a csoport ellenségévé válunk. Ez a konfliktushelyzet az autonóm személyiségek legfőbb dilemmája.

A konfliktus megoldása nyilván nem abban van, hogy feladjuk egyik vagy másik, vagy valamennyi csoporttagfunkcionkat függetlenségünk javára, hiszen ezzel – bármilyen tevékenységet végezzünk is – kívül kerülünk a társadalom vérkeringésén. Megtehetjük, hogy kivonulunk a természetbe, vagy elefánttoronyba zárkozunk, de az elkülönülés automatikusan irrelevánsá teszi tudásunkat, az érdektelenné válik mások számára. A megoldandó problémák a társadalmi együttélésből erednek, ezek megértéséhez és megoldásához szolidaritás és elkötelezettség szükséges. Csak „belülállóként” szolgálhatjuk mások javát, akkor is, ha személyiségünkben autonóm értékvilág kiépítésére törekszünk.

A saját, autonóm látásmód, fogalomvilág, gondolkodás, értékelési mechanizmusok nem zárják ki annak lehetőségét, hogy otthonosan mozogjunk abban a világban, amelyben élünk, és hogy saját korunk, társadalmi körülményeink ismeretének fényében vizsgáljuk és lássuk az emberek közötti kapcsolatok összességét. Mindig abból a feltevésből kell kiindulnunk, hogy ami számunkra egyedi problémaként jelenik meg, az bizonyára rajtunk kívül sok-sok ezer ember egyedi problémája még. Többnyire annak a kornak a problémája, amelyben élünk.

*A tudásszerzésnek
arra kell(ene)
irányulnia,
hogy felvértesse
gondolkodásunkat
az élet különböző
szituációira,
az események
irányítására
és a veszélyek
kontrollálására.*



Mindig mindannyian mások életének a metszéspontjában élünk. A sokféle tudás, látásmód, érdek, elvárás között soha senkinek sem sikerül teljes mértékben összhangot teremtenie, de hát ez teszi páratlanul izgalmassá, széppé, ugyanakkor kockázatosná életünket.

A TUDATOSSÁG FOKOZATAI

Valóság tudatunk más vonatkozásban is problematikus. Az ember talán arra legbüszkébb, hogy értelmes lény. Kétségtelen, hogy a tudat, a tudatos gondolkodás fontos ismérve az embernek, arra azonban ritkán gondolunk, hogy ennek a képességnek a megjelenése, kifejlődése, uralkodóvá válása korántsem fejeződött be. Ebből kifolyólag az ember még korántsem tekinthető maradéktalanul értelmes lénynek. A tudata nem tükrözi vissza híven az anyagi valóságot, és a tudatos gondolkodás sem jár együtt feltétlenül és mindig célszerű tevékenységgel. Tudatosság helyett célszerűbb lenne talán tudati megnyilvánulásokról beszélnünk, amelyek a racionális gondolkodást illetően csak többé-kevésbé látják el szerepüket. A tudat semmiképpen sem az a tökéletes képződmény, aminek hinni véljük, mint ahogyan az ember sem azonos azzal a céltudatos lényvel, aminek önmagát látni szeretné.

Itt most nem az értelem és a hit szintjén megnyilvánuló kettőségről beszélünk. Ez megint más kérdés. A tudat által vezérelt célszerű viselkedés problémája foglalkoztat bennünket. A tapasztalat ugyanis azt bizonyítja, hogy az értelmünk sokszor elhomályosul, az akaratunk nem mindig a racionális cselekvés szolgálatában áll, hanem olykor – igen sokszor – ésszerűtlen tevékenységre irányul, rosszra hajló, amellyel magunknak és másoknak is csak bajt okozunk.

Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy beszélhetünk-e a tudatosság fokozatairól. Ha igen, a tudatosság fokozataira úgy kell-e tekintenünk, mint az evolúciós folyamatra, amely mindaddig tart, amíg az ember el nem éri azt a biológiai, fiziológiai, neurológiai és szellemi fejlettséget, amely élethosszigan biztosítja a magas szintű tudatosságot? De elképzelhető az is, hogy a tudatra nem tekinthetünk úgy, mint a célszerű (ésszerű) viselkedés evolúciós mutatójára, mert elsősorban nem biológiai, hanem társadalmi meghatározottságú.

Személyiségünk többretegű, és ebben genetikai örökségünk is fontos szerepet játszik. A gondolataink nemcsak a külvilág visszatükrözése révén keletkeznek, hanem belülről, testünk és lelkünk (személyiségünk) legtitkosabb mélyéről is táplálkoznak. Érzéseink,

A tudat semmiképpen nem az a tökéletes képződmény, aminek hinni véljük, mint ahogyan az ember sem azonos azzal a céltudatos lényvel, aminek önmagát látni szeretné.



idegingerületi állapotunk, asszociációink, a bennünk élő múlt és jövő átszínezi gondolatainkat, amelyek olykor a racionális tevékenység ellenében fejtik ki hatásukat. Élvezni akarjuk a száguldás örömét, a veszély mámorát. Próbára akarjuk tenni magunkat. A technikai civilizáció olykor igen látványossá, és drámaivá teszi a viselkedés ésszerűtlenségének következményeit. Gondoljunk például a gyorsra, a közlekedési szabályok megszegésére. Mi készítenet egyeseket arra, hogy minden tiltás ellenére tudatosan megszegjék a szabályokat, túllépjék a megengedett sebességhatárt? A pszichológia a baleseteket gyakran a tudat „pillanatnyi működési zavarával”, a reflexek kihagyásával, a kellő körülmények hiányával, tájékozatlansággal, tudatlansággal magyarázza. Ez a magyarázat azonban sántít, a legtöbb baleset ugyanis bizonyítottan a „csak azért is” magatartás folyamánya.

A racionális gondolkodás egyik fő ismérve, hogy az ember azt teszi, ami érdekében áll. Nos, ha így áll a dolog, felmerül a kérdés, hogy vajon az emberek miért okoznak sokszor szándékosan és tudatosan bajt maguknak? Ugyanez a helyzet a dohányzással, alkoholfogyasztással, drogfogyasztással kapcsolatban is. Mindannyian tapasztaljuk, hogy az ún. „felvilágosító munka” mit sem ér, még az elrettentés sem éri el a célját. Azok, akik mértéktelenül isznak, dohányoznak, droghoz nyúlnak, többnyire tisztában vannak azzal, hogy viselkedésükkel milyen kockázatot vállalnak, mégsem térnek más belátásra. Figyeljük csak meg, milyen görcsösen feszül a dohányosok kezében a cigaretta, ha lelkiismeretükre próbálunk apellálni!

...gondolataink nemcsak a külvilág visszatükrözése révén keletkeznek, hanem belülről, testünk és lelkünk (személyiségünk) legtitkosabb mélyéről is táplálkoznak.

AZ ŐSBŰN ÉS A SZABAD AKARAT

Az ember szabad akaratral rendelkezik. Ettől izgalmas, ettől felelősségteljes az élet. Ez adja meg a lehetőségét a felemelkedésnek és bukásnak, a teremtésnek és a pusztításnak. A választás lehetősége mindig adva van, de vele a kockázat is. Tőlünk függ, hogy mikor mit választunk, mekkora kockázat mellett érezzük jól magunkat. Az emberi életnek van bizonyos „szabadságfoka”, ami javunkra fordítható, de bajba is sodorhatjuk vele magunkat.

Az akarat szabadsága a halhatatlanság érzetét kelti bennünk. Attól, hogy kedvünkre dönthetünk, fittyet hányhatunk a szabályokra, a ránk leselkedő veszélyekre, bátornak, erősnek, hatalmasnak hisszük magunkat. A látszat vakmerővé tesz (tehet) bennünket. Önmagunk elvakult istenítéséhez vezethet. Olyan istenkísértő viselkedésre és tettekre ragadtathatjuk magunkat, amelyek végzetes kimenetelűek



lehetnek. Az elvakultság, önistenítés elhomályosíthatja látásunkat, erkölcsi érzékünket. Sokan kifejezetten azt élvezik, ha az élet és a halál mezsgyéjén járnak. Majd ők megmutatjuk a világnak!

Kisebb vagy nagyobb mértékben mindannyian érezzük ennek a kockázatnak az izgalmát. Ilyenkor azonban a veszélyt megéljük. De vannak, lehetnek pillanatok, amikor a veszélynek nem vagyunk tudatában. Néha egyszerűen csak nem törődünk vele, hogy az ember jóval törékenyebb, sérülékenyebb, kényesebb és bonyolultabb lény annál, mintsem szeretnénk, és értelmetlenül kockáztatunk. Előfordul az is, hogy a kockázatkeresés káros szenvedélyünké válik, ahogyan a cigaretta, az alkohol vagy a drog.

Az ember, ez az időben múlandó matéria keresi a lehetőségét annak, hogy kipróbálja létezése határait. Az élet ettől szép igazán. Milyen felemelő gondolat, hogy szeretnénk minden képességünket a teremtés isteni terve beteljesítésének szentelni. Csakhogy a becsvágy néha mohósággal, gonoszsággal, kéjvágygal, pazarlással, állatias indulatokkal társul. Tudjuk-e, hogy hol vannak az ésszerű viselkedés határai?

Azok, akik nem tudnak uralkodni magukon, nem hallgatnak a józan ész parancsára, nemcsak saját maguknak okoznak bajt. Félistenként imádtatják magukat, ledöntik a jó, a közjó minden évszázados vívmányát. Háborúkkal, hódítással, országok eladásával és nemzetek kiirtásával kétségbeesésbe kergetik ártatlan emberek százmillióit, elveszik munkájuk gyümölcseit, a biztonságos jövő minden reményét. A filmek másról sem szólnak, mint gyilkosságokról, erőszakról, bűncselekményekről. Miféle aljas indulatok kivételése ez? És miért van rá kereslet? Filmhősnek, ünnepezt sztárnak tekinthető-e az, aki szándékosan, aljas indokból öl vagy megölet valakit?

És mi történik a politikában? Hogyan eshet meg az, hogy vezető államférfiak elárulják a hazájukat, idegen hatalom szolgálatába állnak, nyomorba döntik az ország polgárait? És milyen újságíró az, aki kenyéradó gazdája szájíze szerint ír? Milyen bíró az, aki politikai parancsra hajlandó ártatlan embereket elítélni, börtönbe zární és kivégeztetni?

Néha úgy tűnik, hogy az emberekből a jóérzés, a belátás, az alkotó értelem szikrája is hiányzik. Lehet-e az uzsoracivilizációt, a pénz hajszájában elmerült országok lakóit, sőt a globalizálódás következtében maholnap az egész emberiség tudatállapotát racionális gondolkodásból levezetni, ésszerű viselkedésként magyarázni?

Az isteni teremtés sikeres megvalósításának tekinthetjük-e az embert? Minden ésszerűségnek ellentmond az a tény, hogy az

Az ember, ez az időben múlandó matéria keresi a lehetőségét annak, hogy kipróbálja létezése határait. Az élet ettől szép igazán.



emberi társadalom olyan konglomerátummá fejlődött, amelyben a hatalom koncentrációja végletekig növekszik, és áthidalhatatlan szakadék keletkezik az uralkodó és irányító szűk réteg és a széles néprétegek között. Mennyiben következik a kasztosodás, a társadalom rétegződése (rabszolgatartás, népirtás, a háborúk) a racionális gondolkodásból?

Vélhetően sem egyedileg, sem kollektíven nem vagyunk racionális lények. A vallás szerint az embert a szabad akarata tette rosszra hajlónak. A Szentírás szerint, mint ismeretes, ez a teremtés pillanatában kezdődött, az isteni engedély megkerülésével, sőt a határozott parancs megszegésével. A legfőbb parancs megszegése az összülők részéről nyilvánvalóan csak példázat. Baljós példázat.

Mindenesetre az egyedek és közösségek életében megnyilvánuló destruktív viselkedés olyan negatív tendenciákat generál, amelyek nemcsak az egyéneknek okoznak kárt, de közösség fejlődését is visszavetik. És újra meg újra kétségessé teszik, hogy uralkodó vonása-e az embernek a racionális gondolkodás, és létezik-e emberi haladás.

A FEJLŐDÉS ELLENTMONDÁSOSSAGA

Norbert Elias a civilizációtörténetről szóló munkájában azt állítja, hogy az ún. haladás az emberek egymást követő generációinak a láncolata. A történelmi ember az önmagát fejlesztő emberiség,⁸³ Az egyes ember ebből a szempontból mellékes, múlt epizód, zárójelbe tehető. Az emberi tudás csak generációkon átnyúló tanulási képességgel, gondolkodással, szellemi munkával valósulhat meg. Az egyes ember be van ágyazva elődeinek és kortársainak a tapasztalatrendszerébe, kommunikációs hálózatába. Tudása a rendelkezésére álló tudáskészlettől függ. Személyiségünk, gondolkodásunk, tudásunk hosszú múltra visszatekintő, egymást váltó generációk öröksége. Mindannyian az emberiség gyarapodó tudásfolyamának konkrét megnyilvánulási formáját és pillanatnyi történelmi stádiumát jelentjük. Az egyén problémáit, gondolatait, tudását tehát nem lehet személyi adottságnak tekinteni. Az, amit személyi adottságnak vélünk, végtelen számban ismétlődő lehetőség. Ha életünk bármely jelenségét a társadalmi folyamatokból kiragadva, rövid távon, statikusan vizsgáljuk, csak a jelent látjuk bennük, holott értelmük, jelentőségük csak a társadalmi folyamatokkal összefüggésben, a múlt és a jövő dimenziójában ragadható meg.

*...sem egyedileg,
sem kollektíven nem
vagyunk racionális
lények.*

⁸³ Norbert Elias: *Civilizációtörténetbe ágyazott tudásszociológia*. In: Karácsony András: *Bevezetés a tudásszociológiába*. Budapest, 1995, Osiris–Századvég.



Magával ragadó fejtegetés, amely arra a felismerésre vezet bennünket, hogy a gondolkodás és a tudás mindig szintézis – a személyiség és a társadalom szintézise. Minden ember tudása más emberek tudására, az előző generációk tudáskészletére épül. A jelen és a múlt értelmezése mindig a jövőre irányuló kísérlet. Tévedünk azonban, ha a társadalom tudásfelhalmozódását, fejlődését tartjuk elsődlegesnek, amelyhez viszonyítva a konkrét ember élete, személyisége másodrendű. Az emberiség fejlődése, egyre komplexebbé válása nem valamiféle cél, amelynek alá lehet vagy kell rendelni az egyének életét. Arról van szó, hogy ismeretszerzésük, tudásuk, személyiségük bele van ágyazva az emberiség történelmébe.

A személyiség és a társadalom viszonya nem bontható fel önálló entitással rendelkező egyénekre és társadalomra: önmagát megvalósító egyénre és önmagát fejlesztő emberiségre. Személyiség és társadalom kölcsönösen feltételezi egymást, ennek köszönhetően lehetőség van a tudás és a tapasztalat felhalmozására és továbbadására. Ez a tudás és tapasztalat azonban nem arányosan oszlik el az egyének fejében. Mindenki más-más tudáskészletre tesz szert, másként orientálódik, másként értelmezi az életét. Ettől függetlenül mindenki a közös kincsből gazdálkodik, csak különbözőképpen.

Az állatok génjeibe bele van programozva viselkedéskészletük minden eleme, amellyel boldogulniuk kell az életben. Az ember tudása viszont, amellyel boldogulni kényszerül, ott van a többieknél. Mondhatni a „kihelyezett” ész vezérli viselkedését. Olyan tudás, amely folyamatosan gyarapszik, ebből lecsippentünk és hasznosítunk valamit, de sem a tudás kezdőpontjáról, sem annak végpontjáról nincs elképzelésünk.

ÉSSZERŰ ÉS ÉSSZERŰTLEN

Ami ma ésszerű viselkedésnek tűnik, nem biztos, hogy a múltban is az volt, és holnap is az lesz. Ma a szélsőséges individualizmus hangadói nem győzik elégszer hangsúlyozni, hogy az ember természetétől idegen az önzetlen viselkedés, az egalitáriánus társadalmaknak nincs biológiai alapja, ha volt is szolidaritáson alapuló társadalmi együttélési forma a múltban, annak el kellett tűnnie az evolúció során. Ez magyarán azt jelenti, hogy ésszerűtlenül gondolkodik az, aki nem tud belenyugodni a társadalmi igazságtalanságokba.

Christopher Boehm, neves antropológus erről másként vélekedik. A nomád vadászó-gyűjtögető népeket tanulmányozva azt tapasztal

Ez a tudás és tapasztalat nem arányosan oszlik el az egyének fejében. Mindenki a közös kincsből gazdálkodik, csak különbözőképpen.



talta, hogy azok egytől egyig egalitáriánus társadalmak. Ezek a népek 30-40 fős csoportokban élnek, amelyek 5-6 családot foglalnak magukban. A csoportnak nincs vezetője, nincs hatósága, a csoport tagjai egyenrangúak. A fontos döntéseket mindig közös egyetértés alapján hozzák meg, és azokat az egyéneket, akik megpróbálják a közösségre ráerőszakolni saját akaratukat, kinevetik, megszólják, komolyabb esetben kiközösítik, száműzik vagy kivégzik. Amellett, hogy az együttes döntésnek a csoporttagok alárendelik magukat, egyébiránt nagy autonómiával rendelkeznek, és a csoport nagyra értékeli az egyéni bátorságot, erőt, tudást, kezdeményezést. Más szóval az egyének nagyfokú autonómiával rendelkeznek, amit azonban nem kevernek össze az önző, nemtelen viselkedéssel.

Az egyenlőség nemcsak a közös döntésekben nyilvánul meg, hanem a zsákmány egyenlő elosztásában is. Az egyenlő elosztás elve csak a nagyobb zsákmányokra vonatkozik, az apróvadat, ki-ki által gyűjtött gyümölcsöt, táplálékot a családon belül osztják el igazságosan. Az egyenlő elosztás elve akkor is érvényesül, ha valamelyik családfele hosszú ideig nem jár sikerrel. Mint ahogyan az öregek, betegek, sérültek is mindaddig megkapják részüket, amíg a csoport a túléléshez szükséges javakkal rendelkezik.

Csányi Vilmos, aki könyvében kimerítően ismerteti Christopher Boehm kutatási eredményeit,⁸⁴ fontosnak tartja kiemelni, hogy az egalitáriánus társadalmakban nagyon határozott ellenőrző- és büntetőrendszer alakult ki a csalók és haszonlesők kiszorítására. A jól szervezett csoportokban egyébként is kockázatos dolog másokat megkárosítani, hiszen mindenki figyel mindenkit, az önzés, lustaság, csalás legapróbb jeleit is észreveszik, és azonnal kibeszélik, ami rontja az illető helyzetét. Ezzel a csoport mintegy „kineveli” az együttműködési hajlandóságot azokban is, akik mások zsírján szeretnének élni. Ezzel ellentétben, a modern társadalmakban teljesen megengedett, hogy az emberek munkájának gyümölcsét mindenféle csalók és haszonlesők élvezzék. Sőt övük a dicsőség.

Boehm szerint az egalitáriánus csoportszisztéma előzményei legalább százezer évesek, valószínű, hogy már a Homo sapiens előtt megjelentek. Ebből a perspektívából nézve az önzésen alapuló civilizáció az emberiség életében múlt epizód.

A mondottak abból a szempontból érdemelnek itt figyelmet, hogy a közösséghez tartozás érzése alakítja ki azt a tudatállapotot, gondolkodásmódot, amely racionális érvekkel nehezen változtatható meg. Ez nemcsak az egalitáriánus társadalmakra érvényes, hanem

...a közösséghez tartozás érzése alakítja ki azt a tudatállapotot, gondolkodásmódot, amely racionális érvekkel nehezen változtatható meg.

⁸⁴ Csányi Vilmos: i. m. 105.



a modern társadalmakra is. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy ha a modern társadalmakban az együttműködési hajlandóság csökken, annak folyományaként a közömbösség, a részvétlenség, a bizalmatlanság a tudatunkban ésszerű viselkedésnek fog tűnni. Ezen az alapon – a csoport kulturális normáinak megfelelően – „ésszerűnek”, „racionálisnak” találhatjuk mások kizsákmányolását, elűzését, akár fizikai megsemmisítését is, ha ebből hasznunk származik.

GONDOLKODÁS ÉS CSOPORTLOJALITÁS

A racionális gondolkodással kapcsolatban Csányi Vilmosnak van egy igazán lényegbevágó meglátása. A már többször idézett könyvében ezt írja: „A racionalitás csak arra alkalmas, hogy a csoporteszmékből következő viselkedési szabályok érvényesülését vagy megszegését megállapíthassuk, s nem alkalmas arra, hogy magát a csoporteszmét, annak igazságát tegyük vele vizsgálat tárgyává.”⁸⁵ Kulcsmondat. Míg az egalitáriánus társadalmakban a csoporteszmék egyértelműek és világosak mindenki számára, a modern társadalomban, amely különböző érdekcsoportokból áll, többféle eszmerendszer verseng egymással. Az erkölcsi normákkal kapcsolatos okoskodás nemcsak megengedett, hanem kívánatos, szabadon lehet mindent és mindennek az ellenkezőjét állítani. Minthogy nincsenek a társadalom egészének túlélését elősegítő normák, partikuláris érdekeink veszik át a karmesteri pálcát, frázissá válik a racionális gondolkodásra való hivatkozás. A csoport iránti érzelmi elkötelezettség, a közös normák vállalása nélkül mindenféle okoskodás kizárólag az önigazolást szolgálja. Ez az okoskodás lehet a közösségre nézve hasznos is, káros is, attól függően, hogyan hat vissza másokra. Az idő minden esetben kiselejtezi, pusztulásra ítéli azokat a csoportokat, közösségeket, amelyek nem alakítanak ki a fennmaradásukat szolgáló kulturális eszméket, és azt nem teszik a csoporttagok számára kötelezővé. Az emberiség története során sokféle csoportformáció jött létre, közülük csak azok maradtak fenn, amelyek a szolidaritásra épültek.

A csoport iránti érzelmi elkötelezettség, a közös normák vállalása nélkül mindenféle okoskodás kizárólag az önigazolást szolgálja.

KI IRÁNYÍTJA GONDOLATAINKAT?

Minden ember büszke a saját eszére, és meg van győződve arról, hogy okosabb, eszesebb másoknál. Akkor is meg van arról győződve, ha soha életében nincs egyetlen eredeti gondolata sem. Az ésszel kapcsolatos elfogultság és kötelező büszkeség alapja a modern ember-

⁸⁵ l. m. 108.



felfogás, amely azon a feltevésen alapszik, hogy az ész, az értelem az érzelmekhez viszonyítva felsőbbrendű idegrendszeri mechanizmus. Az értelem tehát az ösztönös, primitív állati veselkedés feletti uralkodást, kontrollt jelenti. Nos, ennek az önigazoló spekulációnak nem sok valóságalapja van. Igaz, hogy „egy állatcsoportot teljesen a csoporttagok érzelmei irányítanak, [...] de az emberi közösségek is ritkán racionálisak”, mondja Csányi Vilmos.⁸⁶ Minden közösségben a kultúra irányítja az adott élethelyzettel kapcsolatos álláspontokat és tennivalókat. Akármi történik velünk, a tradíciók eligazításul szolgálnak a megoldandó problémával kapcsolatban. A viselkedési szabályokat különféle rítusok és szertartások során addig gyakoroljuk, amíg „érzelmi mechanizmussá” nem válnak, a továbbiakban aztán ezek mentén gondolkodunk.

Egy társadalom akkor képes adott környezeti feltételek mellett fennmaradni, ha a rítusokkal, viselkedési szabályokkal együtt kialakulnak azok a közösségi eszmék, hiedelmek is, amelyek egységes egészet alkotva lehetővé teszik a csoporttagok számára, hogy generációról generációra átörökítsék az élethelyzetekkel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat. Azáltal, hogy a csoporttagok újból és újból elsajátítják és továbbadják a viselkedési szokásokat, nemcsak saját identitásukat, a csoporthoz való tartozásukat erősítik meg, hanem azokat a gondolkodási formákat is, amelyek a csoport túlélését biztosítják. Ne feledjük, ezek a viselkedési szabályok, rituálék (és a hozzájuk kapcsolódó eszmék) jelentik a használható (releváns) tudás alapját!

A rítusok, érzelmi mechanizmusok funkciója a természeti népeknél jól felismerhető, a modern társadalmakban a közösségi eszmék olyannyira elvont formában jelennek meg, hogy nehéz kitapintani belőlük a társadalmi kohézió alapjául szolgáló érzelmi mechanizmusokat és gondolkodási formákat. A szokások, rítusok, eszmék összehangolódása különböző vallásokban valósul meg a legteljesebben. A vallások részletes eligazítást tartalmaznak, útmutatással szolgálnak nemcsak a különböző élethelyzetekre vonatkozóan, hanem – mintegy felsőbb szintre emelve az ember létezését – megpróbálják csökkenteni, feloldani az elmúlással, halállal kapcsolatos szorongást. A mély vallásgyakorlás sajátos tudatállapottal jár: intenzív érzelmi állapot, amely az embereket könnyebben átsegíti problémáikon. Lehet azt mondani, hogy a vallás a „népek ópiuma”, tagadhatatlan azonban, hogy a hit speciális élettani mechanizmusokkal jár együtt, ami a gyakorlati élet nyelvére lefordítva azt jelenti, hogy erősíti az emberek lelki erejét, türelmét, teherbíró képességét.

⁸⁶ Uo.

*Minden
közösségben a
kultúra irányítja az
adott élethelyzettel
kapcsolatos
álláspontokat és
tennivalókat.*



Úgy tűnik, hogy a rítusok kevésbé jellemzik a mai társadalmat. Ez azonban csak látszat, nem tűntek el, csak formát váltottak. Számos rítus változatlan formában jelen van. A születéssel, keresztelővel, beiskolázással, érettségivel, házasságkötéssel, válással, temetéssel kapcsolatos viselkedési szabályok nagy jelentőséggel rendelkeznek mindennapi életünkben. Amellett a modern ember élete tele van új rítusokkal, ugyanolyan ceremóniákkal vesszük körül magunkat, mint az őserdőben élő természeti népek. Nem járunk körtáncot a tűz körül színes tollakkal ékesítve a fejünket, bár a popfesztiválokön ennél cifrább dolgokat is tapasztalhatunk, de gondoljunk például a politikai választásokra, vagy akár mondjuk egy egyesületi közgyűlésre, mennyi látványos ceremóniával járnak együtt. De tele van rituális elemmel a média, a sport, a művészet, de még a tudományos élet is. Ahogyan Csányi Vilmos írja, sokféle rítust csak a társadalom egyes csoportjai gyakorolnak, ezért nincs tudomásunk róla. Miközben a modern ember meg van győződve róla, hogy racionálisan él és gondolkodik, egy modern mítosz rabjává vált. A racionalitás ugyanis nem egyéb a mítosznál.

HIT ÉS GONDOLAT

Vannak, akik hitük segítségével oldják meg problémáikat és őrzik meg lelki egyensúlyukat a legnehezebb helyzetekben is. De hitre azoknak is szükségük van, akik nem hívők. Ahhoz, hogy bármilyen munkát sikerrel elvégezzünk, hinnünk kell önmagunkban, képességeinkben, a cél elérhetőségében. Azok, akik nagy társadalmi teljesítményre képesek, a zsenik, abban különböznek a hétköznapi emberektől, hogy jobban hisznek önmagukban, a cél elérhetőségében, és sokkal többet dolgoznak megvalósítása érdekében.⁸⁷

Az egyik legsúlyosabb mentális probléma az, ha egy csoporton úrrá lesz kishitűség, ha erőtlennek érzi magát a rá váró feladatokra, magyarul szólva negatív viszonylatokban gondolkodik. Márpedig aki nem bízik önmagában, negatív viszonylatokban gondolkodik, csak negatív eredményhez juthat. A magyarság évtizedek óta ehhez hasonló lelkiállapotban van. Nem áltathatjuk magunkat azzal, hogy a hit segítségével mindenféle nehézséget, félelmet, leküzdhetünk, kétségtelen azonban, hogy jelentős energiaforrást és hathatós támogatást jelent a problémák megoldásában.

Miközben a modern ember meg van győződve róla, hogy racionálisan él és gondolkodik, egy modern mítosz rabjává vált. A racionalitás ugyanis nem egyéb a mítosznál.

⁸⁷ Lásd erről bővebben Hódi Sándor: *A tehetség kérdőjelei*. Zenta, 2009, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.



IDEOLÓGIA ÉS TUDÁS

*...az emberben
olyan ösztönök
munkálnak,
amelyek miatt a
dolgok állásáról
olykor más
elképzelései
vannak, mint
ami ideológiailag
kívánatos...*

A hitre általában a vallással kapcsolatban szoktunk hivatkozni, holott minden eszmerendszer, minden ideológia hiten alapszik. Az idealizmus, liberalizmus, globalizmus, marxizmus stb. nem tudás, hanem hit, ideológia. Az eszmék létrejötte szoros összefüggésben van különböző léthelyzetek kialakulásával, ami azonban nem befolyásolja az érdekek oksági viszonyát. Az ideológiák a konkrét ember motivációi szempontjából külsődlegesek, ám olyan intenzíven befolyásolhatják gondolkodásunkat, hogy ha az ember a maga egyediségében nem lenne hús-vér valóság, nem lenne a természet szerves része, maga is könnyen ideológiává válna. De minthogy szükségletekkel rendelkezik, közvetlen érdekek mozgatják, a megélt valóság és a magyarázott igazság még a legnagyobb ideológiai elvakultság esetében is külön síkon fut. Az ember gondolkodása, mozgása, cselekvése sosem kerül teljes egészében ideológiai befolyás alá. Az ideológiák összekötik a társadalommal, az emberben azonban olyan kielégítetlen ösztönök is munkálnak, amelyek miatt a dolgok állásáról olykor más elképzelései vannak, mint ami ideológiailag kívánatos, amit mutat másoknak, és amit beismer magának.

A világ szeme elől elrejtett belső motívumok és az ideológiai hatások mint az ember cselekvését orientáló társadalmi tudás, sokszor ellentétben kerülnek egymással. Az ideológia arról próbálja meggyőzni az embert, hogy másként cselekedjen, mint ahogyan cselekedni szeretne. Kapcsolja ki saját cselekvésének belső mozgatórugóit, mert azok károsak, rosszak, irracionálisak. Éljen a cselekvés más lehetőségeivel, amit az adott kor ideológiája sugall, legyen „haladó”, „korszerű”, „modern” stb.

A mindennapi életben az emberek nem foglalkoznak ezekkel a bonyolult összefüggésekkel, hanem mintegy automatikusan hajtják végre cselekedeteiket. Reggel felkelnek, tisztálkodnak, munkába sietnek, járművekre szállnak, újságot vesznek, ismerőseiknek köszönnek, étkeznek, este hazamennek, tévét néznek, lefekszenek. Csak különleges helyzetekben, problematikus szituációkban kezdenek gondolkodni cselekvésük helyességéről. Ilyenkor „kapcsolnak át” arra a társadalmi tudásra, amit agyukban elraktároztak. A döntést a fejükben fellelhető (ideologikus) gondolatok megvizsgálása és értékelése alapján hozzák meg. A szelekció a konfrontáció előkészítését vagy elkerülését szolgálja. Az ideológiák erre vonatkozóan kész sémákkal szolgálnak: meghatározott cselekvéshez gondolatilag meghatározott



következményeket rendelnek. A következmények megjelölésével, előrevetítésével szabályozzák viselkedésünket, így tehermentesíté- nek bennünket a felesleges időfecsérléstől és a bizonytalanságtól. Az ideológiák stabilizálják tudásunkat, a negatív következményeket azonban nem lehet velük kizárni. Gyakran nem is a saját javunkat szolgálják.

ESZMÉK HÁLÓJÁBAN

Az eszmék (ideológiák) nemcsak eligazításul szolgálnak, és cselek- véseink várható következményeit vetítik előre, hanem szembesítenek bennünket más ideológiai választások kockázataival. Minthogy többféle ideológiai befolyásnak vagyunk kitéve, amelyek nem konzisztensek egymással, az elménk, ahogyan erre Nietzsche kapcsán utaltunk, néha kész csatatér, és döntésüinktől függ, hogy életprob- lémáinkra vonatkozóan aktuálisan milyen ideológiai igazolások érvényesülnek.

A választásra vonatkozóan nincsenek egyértelmű döntési szabá- lyok. Mindig lehetőség kínálkozik az értékek rangsorolására, annak mérlegelésére, hogy mit miért részesítsünk előnyben. Az értékek rangsorolásával az egymásnak ellentmondó értékorientációkat (ideológiákat) tesszük mérlegre. A mérlegelés nem azt jelenti, hogy cselekvésünk következményeit tekintve mindig az optimális döntést hozzuk meg. Erről szó sincs. Általában olyan értékelvek mellett dön- tünk, amelyeknek az ideológiai háttere aktuálisan vagy tartósan a legnagyobb hatással (befolyással) van személyiségünkre.

A különböző ideológiák értékeket értékelnék. Gyakorlatilag azt rögzítik, hogy meghatározott cselekvések mely következménye részesítendő előnyben más döntésekkel szemben. Funkciójuk a cselekvésorientációban rejlik. Gondolkodási szabadságról csak annyiban beszélhetünk, hogy válogathatunk a különböző ideológiák közül. Eldönthetjük, hogy a munkát vagy az ügyeskedést, a kultúrát vagy az anyagiakat részesítjük előnyben. Az értékrangsor eldön- tése rajtunk áll, ám az aktuálisan elfogadott, előnyben részesített értékkel az ideológia mezejére kerülünk, vagyis gondolkodásunk behatárolttá válik.

A modern társadalmak tagoltságuk miatt cselekvésorientáció szempontjából az ideológiák széles mezejét jelentik, és számtalan variációs lehetőséget tesznek lehetővé. Az általuk károsnak tartott értékeket nem képesek kizárni vagy semlegesíteni, egymás érvényes-

*Minthogy
többféle ideológiai
befolyásnak
vagyunk kitéve,
amelyek nem
konzisztensek
egymással, az
elménk néha kész
csatatér...*



ségét azonban az emberek fejében képesek megkérdőjelezni. És ez az, ami az emberek gondolkodásmódját meglehetősen bonyolulttá és ellentmondásossá teszi. Olyannyira, hogy néha saját legjobb belátásuk ellenére hozzák meg a lehető legrosszabb döntéseiket. Értékválasztásunk alapján néha olyan ideológiai programokat fogadunk el, amelyek áldozatok és lemondások árán szebb jövővel kecsegtetnek bennünket, aztán évtizedek után döbbenünk rá, hogy egy nagy átverés áldozatai lettünk. Ilyen esetben, ahogyan ez történt a rendszerváltással kapcsolatban is, egy esetleges programcseréhez fűzünk vérmes reményeket, anélkül hogy az új program kivitelezhetőségét tüzetesebb elemzés tárgyává tennénk. Az elmúlt két évtized arról tanúskodik, hogy az ígéretesnek mondott szebb jövő megint csak lemondásokat és áldozatokat követel.

Korunk embere különböző ideológiák hálójában vergődik, anélkül hogy gondolatait egy pillanatra is szabadabbá tudná tenni a kötöttségektől. Így nagyon nehezen juthat arra a felismerésre, hogy a létezés másként is lehetséges, mint ahogyan azt a cselekvésorientáló ideológiai programok láttatni engedik,⁸⁸ s hogy másként is lehetséges élni, mint ahogyan élünk. Korunk ideológiái azt szeretnék elhitetni az emberekkel, hogy az igazsághoz való hozzáférés lehetősége csak kevesek privilégiuma (nevezetesen az értelmisége, a munkásosztály forradalmi élcsapatáé stb.), a többiek számára nincs más választási lehetőség, mint valamely ideológia mellett elkötelezni magukat.

Az emberek néha saját legjobb belátásuk ellenére hozzák meg a lehető legrosszabb döntéseiket.

VAN-E UNIVERZÁLIS TUDÁS?

Az emberek többnyire olyan tudással rendelkeznek, amelyet az ideológusok univerzális érvényűnek neveznek, ami más szóval azt jelenti, hogy magukra a konkrét emberekre vonatkozik a legkevésbé. Ha az univerzális igényűnek mondott igazságoknak rendeljük alá életünket, annak csakis áldozatvállalás és lemondás lehet a következménye. Az igazság mindig konkrét emberhez, konkrét társadalmi helyzethez, konkrét léthez kötött. A konkrét léthez kötött igazság azonban mindig relatív. Ha pedig relatív, akkor kérdés, hogy minek alapján beszélünk univerzális jellegű igazságról.

Ebben a kontextusban érthető meg, hogy az emberi gondolkodás és cselekvés olyan kényszerpályán mozog, amely nehezen teszi lehetővé a konkrét ember számára helyzetének megértését. Az a tudáskészlet ugyanis, amellyel rendelkezünk, inkább megnehezíti, semmint megkönnyíti a társadalmi összefüggések megértését. Az

⁸⁸ Erről lásd bővebben Hódi Sándor: *Pszichológia és ideológia*. Újvidék, 1981, Forum Könyvkiadó.



eszmék, értékek, kulturális minták zavaráról beszélünk, amelyek nemcsak az egyén számára jelentenek mind nagyobb kockázati tényezőt, hanem óhatatlanul visszahatnak a társadalom strukturális zavaraira is.

AZ ÉRTELEM VAKFOLTJAI

Az ideológiai befolyásolhatóságot illetően nem egyforma veszélynek vagyunk kitéve. A mindennapi (gyakorlati) tudással rendelkező emberek kevésbé gondolkodnak ideologikusan, mint az úgynevezett tanult emberek, az értelmiségiek. Ennek az a magyarázata, hogy a mindennapi tudást sokkal erőteljesebben befolyásolják, tagolják a más emberekkel való közvetlen interakciók és a környezeti hatások, mint az elvont ismeretek. Az egyes referenciális csoportokat jellemző tudástípusok mindig ki vannak téve a gyakorlat próbájának és más referenciális csoportok semlegesítő hatásának. Azt is mondhatnánk, hogy az így formálódó mindennapi tudás sokkal inkább a valóság talaján áll, mint az iskolázott emberek tudása. Ez utóbbi tudástípusok ideológiailag jobban kontrolláltak, kevésbé ágyazódnak be a társadalmi struktúra összefüggérendszerébe.

Tanulmányaink során erős ideológiai szelekciónak vagyunk kitéve. Nemcsak bennünket szűrhetnek ki mint bizonyos hivatásra (szerepkörré) ideológiai szempontból alkalmatlan embereket, hanem az előlátott tananyag és irodalom révén tudásunk is meglehetősen szelektív lesz. Bizonyos téren felettébb értelmesnek bizonyulunk, más téren azonban elménk elnagyoltan és korlátozottan ragadja meg a világot. A képzettség az aktuálisan preferált tudás szempontjából nagy jártasságot és elmélyültséget jelenthet, amely más vonatkozásban ugyanakkor behatárolja látókörünket. Ez a behatároltság azt jelenti, hogy az elménk azokra a jelenségekre fókuszál, amelyek teoretikus megfontolásainkban megerősítenek bennünket. Ennek az a következménye, hogy szakemberként magas fokon általánosított (szak)tudásra tehetünk szert (nagy elméleti tudással rendelkezünk), ez azonban az élet sokféle más szituációjától viszonylag független értelmet eredményez. Miközben magasztos gondolatokkal a fejünkben egy tárlatról, hangversenyről, tudományos tanácskozásról hazafelé igyekszünk, eszünkbe sem jut, hogy lehajoljunk a járdán fekvő emberhez, akinek esetleg gyors orvosi beavatkozásra lenne szüksége. Százféle élethelyzet van, amelyben egyszerűen nem tudunk ésszerűen viselkedni, ezért igyekszünk nem venni tudomást az előállt

*Az a tudáskészlet,
amellyel
rendelkezünk,
inkább megnehezíti,
semmint
megkönnyíti
a társadalmi
összefüggések
megértését.*



helyzetről. Nem csak a képzett emberekre jellemző a szituációktól függetleníthető értelem. A modern társadalmak emberét sok minden nem érinti meg, nem készíti cselekvésre, ami egy értelmes ember részéről elvárható lenne.

AZ IDEOLÓGIA ALKONYA

A heves ideológiai csatározások a hidegháború után elcsitultak. Ma a kíméletlen gyakorlatiasság, a pragmatizmus ural mindent. Egy kis ideológiai rongyrázás – a demokráciára, az emberi jogokra hivatkozva – előfordul, de alapjában véve mindenkinek elege van az ideológiából. Az értelmiség érzi magát egy kicsit kárvallottnak, mert a nagyszabású tanok terjesztőjeként egy kicsit a tanítómester, az útmutató, a megváltó szerepében tetszeleghetett. A szellemi élet vezéregyéniségei hajlamosak voltak azt hinni, hogy az anyagi jólét növekedése a történelem lépcsőfokainak egyre magasabb szintjét jelenti, amelynek minden fokozatával közelebb jut az emberiség az isteni alkotás megvalósulásához vagy a tökéletes társadalomhoz.

Az lenne-e a dolgunk a világon, hogy isten kedvére valóan cselekedjünk, illetve testestül-lelkestül a történelem menetét támogassuk? Ilyen értelemben mind az idealizmus, mind a materializmus részéről sokáig nagy nyomás nehezedett az emberekre. A filozófusok, tudósok, vallási vezetők mind arról igyekeztek meggyőzni az embereket, hogy csak akkor lesznek képesek felismerni életük célját és értelmét, ha elfogadják a világ titkos egységéről szóló tanaikat, és tanaik révén behatolnak a kozmikus színtalpak mögé. Ezzel szemben a tökéletesedés, a beteljesedés víziója, a politikai és gazdasági világ-állam programja mindezidáig a megismerés, a tudás és a gyakorlat zsákutcájának bizonyult.

Úgy tűnik, a hamis próféták kora lejárt, helyettük ma a politikusokra szegeződik az emberek tekintete. A törvényhozással és a költségvetési pénzek elosztásával ők szolgálnak útmutatással arra vonatkozóan, hogy az állampolgárok hogyan szervezzék az életüket.

AZ ESZMÉK FELCSERÉLHETŐSÉGE

Gyakran meglepődünk azon, hogy az emberek, ha érdekeik úgy kívánják, milyen könnyen fordítanak köpönyeget. Ma ennek, holnap annak a pártnak a tagjai: az egykori kőkemény kommunisták vakbuzgó hívókká váltak, a kapitalizmus engesztelhetetlen ellensé-

A képzettség az aktuálisan preferált tudás szempontjából nagy jártasságot és elmélyültséget jelenthet, más vonatkozásban ugyanakkor behatárolja látókörünket.



geiből hirtelen milliomosok lettek. A kisemberek háborognak ezen a viselkedésen, pedig többségük hasonlóan szervezi az életét.

Az emberek eszmékhez való érzelmi kötődése meglehetősen felszínes. Amint a gyakorlati ész szempontjából egy másik eszme előnyösebbnek tűnik, habozás nélkül hitet, eszmét, pártot cserélnek. Ha szükséges, attól sem riadnak vissza, hogy letagadják múltjukat, visszamenőleg megmásítsák nyilatkozataikat, átírják az életrajzukat, retusálással manipulálják a fotókat, nemzeti identitást váltsanak, elárulják honfitársaikat.

A konzervatív értékrend szerint az ilyen viselkedés súlyos jellemtelenségre vall. Az életpszichológia szempontjából rugalmasabban kell ezt a kérdést megközelítenünk. Az emberek megtanulták, hogy úgy tudnak felszínen maradni, ha a szituációtól függően mindig más és más arcukat mutatják a társadalomnak. Bízni a társadalomban, bízni egymásban és önmagunkban, olyan gondolati reflexió, amely egy ellentmondásoktól terhelt komplex társadalom valóságával nehezen fér össze. A bizalom problémája mindig ott és akkor merül fel, ha a dolgok másként is alakulhatnak, mint ahogyan az józan ésszel elvárható volna. Meg lehet-e a menetrendben bízni ott, ahol a kormány a vasútvonalak felszámolásán fáradozik? Elvárható-e az őszinte színvallás a politikában, amikor a kormányt hazugság tartja hatalmon?

Az emberek eszmékhez való érzelmi kötődése meglehetősen felszínes.

A TEREMTÉS ALAPJA

Minden cselekvésünk egy gondolatsorral kezdődik. Akkor is gondolkodunk, ha történetesen nem teszünk semmit, hanem csak szemlélődünk. A gondolkodás előkészíti a cselekvést, néha helyettesíti. Gondolataink révén irányítjuk, tervezzük, alakítjuk sorsunkat. Gondolkodásunktól függ, hogy mit élünk meg sikerként vagy kudarcnak, mitől derülünk jókedvre, vagy válik borússá a kedélyünk. Az örömet és szenvedést, amit átélünk, előbb gondolatainkban jelenítjük meg. Körüljárjuk, forgatjuk, értékeljük, aztán eldöntjük, hogy nevetünk az egészen, vagy sírás lesz a vége.

Bizonyos mértékben a gondolataink irányítanak bennünket. De vajon mi irányítja a gondolatainkat? Saját agyszüleményeink, vagy valahonnan jönnek? Képesek vagyunk-e irányítani gondolatainkat, ellenőrzést gyakorolni fölöttük? Honnan tudjuk, hogy mikor gondolkodunk helyesen, és mikor nem? Tudjuk-e egyáltalán?



Vannak, akik azt állítják, hogy a helyes gondolkodás megtanulható, gondolataink irányítása egy fejlődési folyamat részeként elsajátítható. Ebben a tanulási folyamatban a sikertelenség, a csalódás, a kudarc a legjobb tanító. Más szóval saját tapasztalatainkból tanulunk. De nem mindig és nem mindenki tanul a tapasztalataiból. Ahhoz, hogy a kínálókövetkeztetéseket levonjuk, hogy viselkedésünket korrigáljuk, gondolkodásra van szükségünk. És ott vagyunk, ahonnan elindultunk.

Vannak, akiket a sorscsapások sorozata sem készítet arra, hogy felülvizsgálják magukat, képtelenek változtatni beállítódásukon, viselkedési szokásaikon. Ezekre azt szoktuk mondani, hogy nem gondolkodnak. Mások viszont minden különösebb kudarc nélkül szükségét érzik annak, hogy folyamatosan ellenőrizték tudásukat, folyamatosan tanulnak.

Ahhoz, hogy boldoguljunk az életben, kezdjünk magunkkal valamit, terveket kovácsoljunk, meg kell tanulnunk gondolkodni. Meg kell tanulni bánni saját gondolatainkkal. Ennek a mechanizmusát még nem ismerjük tökéletesen. Magának a gondolatnak a mibenlétével sem vagyunk igazán tisztában. Tudjuk azt, hogy minden gondolat új energiaforrás, amely ugyanakkor valamiféle programot rejt magában megvalósulására vonatkozóan. Ahhoz, hogy valami új létrejöjjön, megjelenjen a világon, előbb valakinek ki kell gondolnia. A gondolkodás a teremtés alapja.

A bennünket körülvevő tárgyi világ gondolkodásunk lenyomata. Az ember olyan világban él, amelyet teremtett magának. A gondolkodást úgy is felfoghatjuk, mint a világ szüntelen rekonstrukciójára irányuló szellemi erőfeszítést. Vannak előremutató, pozitív, és vannak destruktív, negatív gondolatok. Ez utóbbiak is magukban hordozzák a megvalósulásukra irányuló programot, ezért korántsem mindegy, hogy mikor miről mit gondolunk.

OLYANNÁ VÁLSZ, AHOGYAN GONDOLKOZOL

Életünk és személyiségünk szoros összefüggésben áll gondolkodásunk alakulásával. Ahogy gondolkodunk, olyanok vagyunk, annak megfelelően alakul az életünk. Ezt természetesnek tartjuk, nincs benne semmi különleges, mégsem vagyunk tisztában ennek a jelentőségével, amely abban rejlik, hogy az anyagi valóságtól, társadalmi körülményeinktől való meghatározottságunk nem egyoldalú, hanem kölcsönös. Gondolkodásunkkal interaktív kapcsolatban

...minden gondolat új energiaforrás, amely ugyanakkor valamiféle programot rejt magában megvalósulására vonatkozóan.



állunk a valósággal. Attól függően, hogy mit gondolunk a dolgok állásáról, olyan viszonyba kerülünk velük, és ennek a viszonynak a terméke, megnyilvánulási formája az, amit részben valóságként, részben saját személyiségünként élünk meg.

Az ember gondolkodásának köszönhetően szinte varázserővel rendelkezik. Ha egy gombnyomásra megváltozna gondolkodás módunk, körülöttünk is sok minden megváltozna. Másként viszonyulnánk az emberekhez, az élethez, és nem utolsósorban önmagunkhoz. Ezt a helyzetet egyébként gyakran megéljük, de nem tulajdonítunk fontosságot neki. Elég egy súlyos betegségből kilábalnunk, más értelmet nyer az életünk. Néha egy találkozástól, egy hírtől, egy gondolattól is más színben látunk mindent. De miután újabb híreket hallunk, újabb gondolatok jönnek, megfeledkezünk az egésztől. Ahhoz, hogy gondolatvilágunk tartósan átalakuljon, hosszabb távon is más fényben lássuk a dolgokat, fajsúlyosabb, megrázóbb élettapasztalatra van szükség. És miután a régi gondolataink elhalványulnak, kihullnak a tudatunkból, mi magunk is megváltozunk.

Ha mindig mindenben kudarcot szenvedünk, az biztos jele annak, hogy helytelenül gondolkodunk és cselekszünk. A baj a helytelen gondolkodással kezdődik, hiszen előbb mindig elgondoljuk azt, amit tevékenységünkkel szeretnénk elérni. Helytelen gondolkodás módunkkal sokszor magunk idézzük elő a kudarcot, előhívjuk vele a bajt. Ám ugyanúgy előhívhatjuk a sikert is, ha meg tudjuk változtatni gondolkodásunkat. A siker és a kudarc, a boldogság és boldogtalanság nem független tőlünk, hiszen részben saját gondolatainknak a termékei.

Korántsem mindegy, hogy mi jár az eszünkben, milyen gondolatok zsongnak egész nap a fejünkben. A gondolatok ugyanis abba az irányba visznek bennünket, olyanná formálnak, amilyen „programmal” (értékkel és tartalommal) rendelkeznek. Gondolataink hatnak ránk, befolyásolnak bennünket, vonzanak és taszítanak olyan helyzetek, állapotok kialakítására, amire utalnak. A rossz gondolatok nehéz helyzetbe hozhatnak bennünket, de ki is segíthetnek nehéz helyzetekből. Ha bizakodóak vagyunk, az ehhez társuló gondolatok olyan erőket mozgathatnak meg bennünk, amelyekkel jelentős eredményeket, sikereket érhetünk el. Ami fordítva is igaz. A negatív gondolatokkal olyan atmoszférát teremtünk magunk körül, amellyel megnehezítjük helyzetünket. Sőt az embert gondolatai nemcsak sikertelenné és boldogtalanná tehetik, hanem meg is betegíthetik.

Ha egy gombnyomásra megváltozna gondolkodás módunk, körülöttünk is sok minden megváltozna.



A POZITÍV GONDOLKODÁS

Nem lehet eléggé hangsúlyozni a pozitív gondolkodás fontosságát. Újabban könyvek százaai foglalkoznak ezzel a témával. Sajnos a szerzőkre gyakran jellemző a mértéktartás hiánya. Csodákat ígérnek, így néha elvesztik a hitelét annak is, aminek van valóságalapja.

Norman Vincent Peale például *A pozitív gondolkodás hatalma* című könyvében, amely számos kiadást ért meg, nem kevesebbet állít, mint azt, hogy az olvasó az ő módszereivel „minden akadályt legyőzhet”, lelki nyugalomra, jó egészségre, megelégedettségre, örömteli életre és soha nem szűnő életenergiára tehet szert.⁸⁹ Az, aki ilyen isteni hatalmat tulajdonít magának vagy módszereinek, eleve kétségeket ébreszt az emberben.

Az írástudókat gyakran fenyegeti az a veszély, hogy az íróasztal mellett ülve elszakadnak a valóságtól, képzeletvilágban élnek. Néha fordulniuk kellene egyet a nagyvárosok nyomornegyedében, hogy találkozzanak olyan emberekkel, akik sokféle hiányt szenvednek, amelyeken pozitív gondolkodással nem lehet változtatni. Különösen a meditáció nem segít szűkölködésükön.

A pozitív gondolkodás az a törekvés, hogy felvértezzük magunkat a nehézségek leküzdésére: „nem szabad megengednünk, hogy akadályok eluralkodjanak értelmünkön”, ezért „meg kell tanulnunk, hogy hogyan vessük ki őket gondolatainkból” – mondja Norman Vincent Peale.⁹⁰ Nos, ez a megfogalmazás félrevezető lehet. A gondolkodás célja nem az, hogy elhallgassuk, vagy kisebbítsük a valós problémákat, hanem épp ellenkezőleg, arra való inspiráció, hogy szóvá tegyük őket, szorgalmazzuk megoldásukat. A racionális cselekvés szempontjából csakugyan nem szerencsés, ha pánikba esünk, de az sem előremutató, ha lelki nyugalomunk megőrzése érdekében homokba dugjuk a fejünket, kiszorítjuk tudatunkból a veszélyhelyzettel kapcsolatos gondolatokat és képzeteket.

A gondolkodás kevésbé ismert sajátossága, hogy a gondolkodó embert felvértezi megfelelő szellemi erővel. Szellemi erőnlétről sem nagyon szoktunk beszélni, pedig ez a fogalom jobban kifejezi a lényegét, mint a pozitív gondolkodás kifejezés. A gyenge szellemi erőnlétű (gyenge lelkiületű) ember nem rendelkezik megfelelő energiával ahhoz, hogy a konfliktusokkal szembenézzen és megküzdjön. A pozitív gondolkodás jó szellemi erőnlétet, álló és küzdőképességet feltételez, ennek hiányában hiába próbáljuk az életet a derűs oldaláról felfogni, a problémák maguk alá fognak temetni bennünket.

A gondolkodás kevésbé ismert sajátossága, hogy a gondolkodó embert felvértezi megfelelő szellemi erővel.

⁸⁹ Norman Vincent Peale: *A pozitív gondolkodás hatalma*. Ötödik kiadás. [S. l.], [s. a.], Pressure Vessel Handbook. Publishing Inc.

⁹⁰ Uo.



Ne reménykedjünk tehát abban, hogy vannak mágikus módszerek, amelyek elsajátításával megkímélhetjük magunkat attól, hogy felkészítsük személyiségünket a nehézségekkel való szembenézésre és a konfliktusokkal való megküzdésre. Bizonyos értelemben a pozitív gondolkodás elsajátítása is a személyiség fejlesztését jelenti, amennyiben egyáltalán használni kezdjük az eszünket. Önmagában véve már az is személyiségfejlesztő hatású, ha sikerül az ember figyelmét valamivel, akár egy elmélettel, akár egy gyakorlati kézikönyvvel elgondolkodtatnia. Azt azonban ne várjuk, hogy egy-két kézikönyv elolvasása után az ember a továbbiakban mindhalálíg boldog marad.

Minden új reggel új helyzet elé állít, gondolkodásra és cselekvésre készítet bennünket, ami sikeres helytállás esetén tovább növeli élet-erőnket, míg a kudarcok sorozata csalódott, megtört emberré pofoz bennünket. Lelki nyugalomra, jó egészségre, sikeres életvitelre, nem szűnő életenergiára nem a pozitív gondolkodásra vonatkozó tippekkel teszünk szert, hanem magával a gondolkodással és személyiségünk sokoldalú fejlesztésével.

A KANTI „KISKORÚSÁG” FOGALMA

Szép dolog a pozitív gondolkodás, a társadalom azonban, ahogyan a fentiekben erről bőven volt szó, meghatározott, olykor hamis értelmezési keretek közé szorítja gondolkodásunkat. Ráadásul más-más értelmezési keretet ruház ránk a család, az iskola, az egyház, a munkatársak, a média, a tudomány, az irodalom, és hosszan sorolhatnánk. A sokféle értelmezési keret a gondolkodásunkat sokszor a kilátástalanság Prokrasztész-ágyába kényszerítheti. Nem tudjuk eldönteni, mit fogadjunk el mindennapi tevékenységünk alapjául szolgáló vonatkoztatási rendszernek.

Az a Kantnak tulajdonított meghatározás, miszerint a felvilágosodás korában az ember mintegy kilépett az „önmaga okozta kiskorúságá”-ból, szép elgondolás, de nincs valóságos tartalma. Születésénél fogva minden embernek – testileg és szellemileg – meg kell teremtenie, fel kell építenie magát. És abból építkezünk, ami rendelkezésünkre áll. Ebben a vonatkozásban problematikus a „kiskorúság” fogalma is, hiszen nem tudjuk, hogy milyen tudatformákra és tudattartalmakra vonatkozatható. Ki, és mi alapján kiskorúsíthat másokat? Csakugyan cezúrát jelent-e a felvilágosodás mint tudatforma az emberiség történelmében? Erről legfeljebb abban az értelemben beszélhetünk, amennyiben felvilágosítást értünk alatta. Ekkor talált a formálódó

*Az összemberiség
felfogásának,
az úgynevezett
nembeli ember
tudatállapotának
a változásáról
pszichológiai
értelemben nem
beszélhetünk.*



értelmiség testhezálló feladatot a maga számára, mondván, hogy az embereknek a sikeres életszervezéshez szilárd értékrendszerrel, világgéppel, ideológiával kell rendelkezniük, és valakinek el kell végeznie ezt a felvilágosítómunkát. Vallásosságuknak köszönhetően az emberek addig is rendelkeztek szilárd értékrenddel és világgéppel, a felvilágosodás inkább afféle bátorítást jelentett, hogy szakítani lehet a vallás tanításával. Ilyen értelemben gondolhatta Kant, hogy az ember „kilép kiskorúságából”, hogy részesévé váljék „egy átfogó és tudatos, társadalmi jelentőségű intellektuális folyamatnak, amelynek során vélekedései, értékítéletei, világgépe gyökeresen átalakulnak”.⁹¹ Erre utalt Nietzsche is az „Isten halott” kijelentésével, mintegy bátorítást nyújtva a racionális gondolkodás érvényének kiharcolásához. Efféle felvilágosító hullámok, az értékek átértékelésére irányuló törekvések vélhetően korábban is voltak, és azóta is vannak, és nemcsak a kontinens szellemi életét rázzák meg, hanem a földkerekség egészét, gondoljunk csak a globalizációra.

Az értékrend és világgép megváltozásáról azonban összemberi vonatkozásban aligha lehet beszélni, legfeljebb egyes értelmiségi csoportok, vallási szekták, filozófiai iskolák szintjén. Az összemberiség felfogásának, az úgynevezett nembeli ember tudatállapotának a változásáról pszichológiai értelemben nem beszélhetünk. A felfogást, a tudatot, az értékrendet le kell bontanunk politikai színterekre, földrészekre, nemzetekre, társadalmi csoportokra, családokra, lecsúszottakra és felkapaszkodókra, a régi és új osztályok, társadalmi rétegek átláthatatlan, színes kavargására. Ilyen értelemben a szellemi világgép változásának, a tudás differenciálódásának nincs egyértelmű iránya, filozófiai vagy politikai orientációja. Következésképp alaptalan valamely haladónak kikiáltott eszme nevében bármely nemzet, társadalmi csoport, kultúra kiskorúsítsa.

HAMIS TUDAT

És itt jutunk el a hamis tudat problémájához. Ahogyan Kiss Endre írja, talán Nietzsche volt az utolsó filozófus, aki számára az „ember”, az „emberiség” konkrét realitás volt, s akinek ezt a hitét nem ingatták meg az egyre differenciáltabb társadalmi tudatformák.⁹² Ez az állítás azonban vitatható, hiszen az összemberi szemlélet, az elvont nembeli ember jövőjéért való aggodás ma is nagyobb teret foglal el a szellem embereinek gondolatvilágában, mint az éhező milliók sorsa, a szomszédjukban élő szegények megélhetési gondja,

Az összemberiség felfogásának, az úgynevezett nembeli ember tudatállapotának a változásáról pszichológiai értelemben nem beszélhetünk.

⁹¹ Kiss Endre: Friedrich Nietzsche felvilágosodása. A filozófus születésének 150. évfordulójára.

Online. <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/nietzsche>

⁹² Uo.



vagy az aluljárókban ténfergő hajléktalanok látványa. Az összemberi szemlélet ma is tetten érhető korunk markáns világnézeteiben és ideológiáiban, amelynek nevében a „haladás” szószólói önkényesen milliókat kiskorúsítanak.

Ma is sokan gondolják azt, hogy Nietzsche az „Isten halott” kijelentésével az emberi egzisztencia teljes újragondolását írja elő. Mintegy kötelező érvénnyel, amennyiben az emberre vonatkozó minden korábbi felfogás nem adekvát, nem valóság-hű, azaz a hamis tudat. A nem valóságos tartalmakra épülő tudat (és cselekvés) pedig feltétlenül mentális veszélyek forrása. A hamis tudatban élő emberek, csoportok, nemzetek, de maga az emberiség is hosszabb távon elveszettek tekinthető, mondja Nietzsche.⁹³ Ennek a gondolatnak az alátámasztására Kiss Endre azokra a lélektani iskolákra hivatkozik, amelyek a pszichikai gyógyulás egyetlen útjának a képzetek valósággal való összehangolását tekintik, azaz a valóságnak a beteggel való elfogadtatására törekszenek. A kognitív pszichoterápia csakugyan erre irányul, ám egyetlen szakembernek sem jutna eszébe, hogy például egy vallásos embert megpróbáljon meggyőzni arról, hogy nincs isten, és a Szentírás útmutatása helyett próbáljon meg ateistaként a materializmus talaján élni és boldogulni. Ez intellektuális és mentális destrukció lenne a pácienssel szemben, amely sokkal súlyosabban veszélyeztetné annak lelki épységét, mint az általunk hamisnak, meghaladottnak tartott vallási képzetek.

Azt, hogy releváns világlátással vagy hamis tudattal állunk-e szemben, nem az emberi nemre vonatkozó filozófiai eszmék mérlegelésével lehet eldönteni, hanem az egyed életének, körülményeinek, személyiségének a pszichológiai elemzésével. Hamis tudatról akkor beszélünk, ha az egyén gondolkodásmódja eltávolodik attól a konkrét valóságtól, amelyben él. Éppen ezért, mivel minden ember egyedi, élete és személyisége egyszeri és megismételhetetlen, ez kizárja annak az elméleti lehetőségét is, hogy összemberi szinten fogalmazzuk meg a hamis tudat kritériumait. Ahhoz, hogy az ember az életben boldoguljon, sikeres legyen, feltétlenül a saját helyzetének megfelelő, adekvát tudattal kell rendelkeznie. A sokféle adekvát tudat értelemszerűen kizár minden egyoldalú „üdvözítő” megoldást, az emberiség szintjén megfogalmazódó, mindenkire kötelező érvényű ideológiai elvárást.

Az üdvözítő tanokról, az összemberi megoldásokról való teljes lemondás azonban ismét kelepccét rejt magában. Az egyén önmagára szabott, egydimenziós tudata szintén nem válhat egyedüli „üdvözítő tanná”, ahogyan azt az individualizmus arrogáns képviselői hirde-

...egyetlen szakembernek sem jutna eszébe, hogy például egy vallásos embert megpróbáljon meggyőzni arról, hogy nincs isten, mert ez intellektuális és mentális destrukció lenne a pácienssel szemben...

⁹³ Uo.



Ami az egyik ember számára jó megoldásnak tűnik, egy másik ember számára súlyos károkat okozhat. Közösségi értékek, csoportperspektíva nélkül az egyéni tudat a destrukció veszélyét hordozza magában, amely az egoizmus lavináját elindítva maga alá temetheti az egész társadalmat.

RACIONALITÁS ÉS GLOBALIZÁCIÓ

Az, amit többen „modern racionalitás”-nak neveznek, állítólag a világ ésszerű látásmódját és egyben ésszerűvé tételét jelenti. Nemcsak a mítoszok lerombolását, a „világ varázstalanítását”, hanem az ember történelmi léptékű emancipációját, a világ új gondolkodási alapokra helyezését, amely állítólag a globalizációban jut kifejeződésre. A globalizáció azonban nem az emberek szellemi emancipációját jelenti, hanem az államadósság révén létrehozott függőségét. A globalizáció az államok és nemzeti közösségek háttérbe szorítása, funkcióik leépítése révén valósul meg, ez pedig könnyen az emberiség szellemi-kulturális színvonalését, hanyatlását jelenti. A legjobb esetben, ahogyan Kiss Endre fogalmaz, „a jövő a civilizáció és a barbárság új harcának terepe lesz”.⁹⁴

Közösségi értékek, csoportperspektíva nélkül az egyéni tudat a destrukció veszélyét hordozza magában, amely az egoizmus lavináját elindítva maga alá temetheti az egész társadalmat.

A civilizációt azonban nem szerencsés a pénz hatalommal behelyettesíteni. Ez utóbbi ugyanis, ellentétben az emberi civilizációval, ami az élet sokféleségét jelenti, a globalizáció formájában csak látzólag nyújt új cselekvési teret. A valóságban az emberek cselekvési szabadsága, társadalmi mozgástere az egyre növekvő államadósság törlesztésének zsákutcájába kényszerül. Triviális a megállapítás, de az eladósodás (eladósítás) és a cselekvési szabadság kizárják egymást, amit sem teoretikusan, sem a gyakorlatban nem lehet feloldani. A globalizálódás az államadósságok révén visszahozza a történelmi múlt sötét korszakát, a jobbágyok röghözkötöttségét, amely most nem helyhez kötöttséget, hanem örökös anyagi függőséget jelent. Az emberek élete mintegy jelzalog alá kerül, amittől – a globalizáció körülményei között – sem az államok, sem a népek, sem az egyes emberek nem lesznek képesek megszabadulni. Mindez előrevetíti a gondolatszabadság hiányát. És ha a tudatbefolyásolás méreteire gondolunk, nem is tűnik olyan távolinak ez a veszély.

⁹⁴ Kiss Endre: A globalizáció kiváltotta félelmek és remények. Online. <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/tarsadalomlelektan/>



SZÍNFALAK ELŐTT – SZÍNFALAK MÖGÖTT

A XX. századi történelem, a politika, a diktatúrák az emberek kis töredékének tették lehetővé azt a kiváltságot, hogy személyiségük, szellemi alkotó lényük a legbelsőbb indíttatásuknak megfelelően alakuljon, hogy úgy mondjam, maradéktalanul „megvalósítsák önmagukat”. Ezzel a szabadsággal legfeljebb azok rendelkeztek és rendelkeznek, akik belső lényük megvalósításhoz megfelelő szabadsággal, tőkével és kapcsolatrendszerrel rendelkeznek. A többieknek, legyenek azok bármennyire is gondolkodó személyiségek, az alkotómunkára elhivatottságot érző emberek, messzemenően igazodniuk kellett a körülményekhez, konkrétan ahhoz a helyzethez, amelybe beleszülettek. Nemcsak hogy kellő szabadsággal nem rendelkeztek személyiségük kiteljesedéséhez, hanem arra kényszerültek, hogy leplezzék belső késztetéseiket, elgondolásaikat, törekvéseiket, mert annak megvallása veszélyt jelentett rájuk nézve.

Az ember személyiségének ez az egyre erősebben megmutatkozó kettőssége, szétfejlődése paradox helyzetet teremt. A különböző tudatformákban, művészetben, tudományban stb. semmi sem az, aminek látszik. A tudós, a művész igyekszik elbújni a műve mögé, ami az alkotás személytelenségében nyilvánul meg. A művészi és tudományos életmű a lehető legkisebb mértékben, szinte egyáltalán nem tartalmaz személyes egzisztenciális mozzanatokot. Mintha az alkotó értelmiségi, aki megéli és elgondolja a világot, nem is lenne hús-vér ember, hanem valamiféle szellem, akinek a tudatában az anyagi valóság – a hús-vér ember sorsát semmibe véve, attól függetlenül – mintegy önmagától szólalna meg. Holott a valóságban mindig ennek vagy annak az embernek az elgondolásaival, alkotásával állunk szemben. A rejtőzködő személyiségek esetében igen intenzív gondolkodás szükséges a néző, olvasó részéről ahhoz, hogy az alkotó evilági személyiségére (az agyát mozgató érzéseire, problémáira szükségleteire) ráérezzen.

A GONDOLKODÁS KÉNYSZERPÁLYÁI

A személyes mozzanatok tudatos háttérbe szorítása az ún. tárgyilagosság nevében, a gondolkodás kényszerpályáját jelenti. Mit lehet várni attól a magatartástól, amelyben őrizkedni kell annak még a látszatától is, hogy konkrét életézés, a világ személyes megtapasztalása áll mögötte? Milyen bizarr indíttatás szükséges annak elhíttetéséhez, hogy

A globalizálódás az államadosságok révén visszahozza a történelmi múlt sötét korszakát, a jobbágyok röghözkötöttségét, amely most nem helyhez kötöttséget, hanem örökös anyagi függőséget jelent.



az alkotónak voltaképpen semmi köze az életműhöz? Fogas kérdés. Bizonyára nem tévedünk, ha az jut eszünkbe, hogy ez a gondolkodás kényszerpályáját jelenti, amely többé-kevésbé megfoszt bennünket hiteles gondolataink közlésétől, az őszinte és igaz beszéd lehetőségétől.

Annak megfelelően, ahogyan hiányzik a saját élethez való viszony szabadsága, egyre behatároltabb lesz gondolkodásunk, függetlenül attól, hogy ezt „alkotómunkának” nevezzük vagy másnak. A gondolkodás szabadságát a saját élethez való viszony szabadságán mérhetjük le. Az ember nem teheti fel önmagának a végső kérdéseket anélkül, hogy a választ az adott társadalmi, kulturális, politikai viszonyok meg nem előlegeznék számára, és ez a mindennapi lét bármely részletére vonatkozik. A saját élethez való viszony így nem természetes viszony, hanem társadalmi vagy politikai program, és egyre inkább az. Ahogyan Kiss Endre fogalmaz egyik írásában, a „saját választásokon alapuló életvezetés állandóan összeütközik a politikai represszióval”.⁹⁵

Ezen a gondolatszálon sokan eljutnak odáig, hogy mindenféle társadalmi kötöttséget tehernek, láncnak vélnék. Mondván, hogy a család, a szerelem, a barátság, a társaság, a munka, mind a saját élethez való viszonyulás szabadságát veszik el az embertől, illetve mozgásterünket igyekeznek lecsökkenteni. Ez azonban hamis nyom, hiszen – ahogyan erről már korábban szó esett – saját személyiségünk elválaszthatatlan a másokhoz fűződő viszonyainktól, a családtól, szerelemtől, barátságtól, a társaságtól és attól a munkától, amit végzünk. Ezekből a kapcsolatokból építkezünk, és személyiségünk kiteljesedése, ha egyáltalán beszélhetünk ilyesmiről, ezeknek és más társadalmi kapcsolatoknak köszönhetően érhető el, valósítható meg. A társadalmi viszonyok nem külsődleges valamik személyiségünkhöz képest, hanem valamennyi ember személyiségének a kifejeződései, amelyeknek részei vagyunk mi is.

A szabadság hiánya abban mutatkozik meg, hogy a politika megzavarja gondolatainkat, ellentmondásossá teszi társas kapcsolatainkat, elbizonytalanítja identitásunkat. Teszi mindezt a haladás, az emberiség, egy magasabb embereszmény nevében, kényszerpályára terelve az embereket, akik valójában akkor és attól szabadok, ha megtalálják helyüket és szerepüket természetes közösségükben, és békében élnek más emberekkel, akikkel szolidaritást éreznek. „Nem arra való a szabadság, hogy előrevigye és továbbfejlessze az emberi nemet, de az a szabadság, hogy minden helyzetben saját választása alapján megmaradhasson Homo sapiensnek” – írja Kiss Endre.⁹⁶

A szabadság hiánya abban mutatkozik meg, hogy a politika megzavarja gondolatainkat, ellentmondásossá teszi társas kapcsolatainkat, elbizonytalanítja identitásunkat.

⁹⁵ Kiss Endre: A szellem problémáival foglalkozó szabad ember. Online. <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/tarsadalomlektan/>

⁹⁶ Uo.



A saját élethez való viszonyulás, önmagunk elgondolása elválaszthatatlan közösségi létünkötől. Gondolati síkon megtehetjük, hogy a személyiség filozófiai meghatározásában elvonatkoztatunk ettől a körülménytől, az efféle személyiséget azonban a tartalmi üresség és a társadalmi meghatározatlanság jellemzi. Más szóval egy fikcióval álunk szemben. A valóságos életalakítás evilági és konkrét viszonyulásokban mutatkozik meg, küzdelemben, állásfoglalásban, konfliktusok vállalásában, és nem a szabadság elvont eszméjéhez való ragaszkodásban, mindannak a tagadásában és elutasításában, amely ehhez az élethez köt bennünket.

Ezek a kötöttségek néha igen terhesek, akár az életünket is veszélyeztethetik. A diktatúra, a megszállás, az elnyomás, a kizsákmányolás olyan társadalmi determinációk, amelyek megfosztják az embereket társas viszonyaik alakításának a lehetőségétől. De nemcsak ettől, hanem a mindennapi élet értelmének végiggondolásától, önmagunk állandó megmérettetésétől, gondolkodásunk korrigálásának a lehetőségétől is, hiszen kényszerpályán kell élnünk.

